

Arno Gruen was een Duits-Zwitserse schrijver, psycholoog en psycho-analyticus. Na zijn vlucht uit nazi-Duitsland in 1936, verbleef hij gedurende 40 jaar in de Verenigde Staten, waar hij studeerde en een academische loopbaan uitbouwde. In 1979 keerde hij terug naar Europa en woonde en werkte hij in Zürich (Zwitserland), tot zijn dood in 2015.

In 2002 publiceerde ik een bijdrage aan het sociologische tijdschrift *Erwigen Wissen Ethik*, met als titel *De gehoorzaamheid (2002)*. De recensenten waren verdeeld in twee groepen die onverzoenbaar waren: de ene groep stelde zich open voor mijn kritiek van de blinde gehoorzaamheid, de andere verdedigde de gehoorzaamheid hartstochtelijk. Deze tweede groep rechtvaardigde haar als fundament van de opvoeding tot vrijheid en bevestigde op die manier – vermoedelijk zonder het te willen – het ziekmakende van onze cultuur. Wie de verinnerlijking van de autoriteit voorstelt als de basis van het eigene en dus onbewust vreemde zienswijzen als eigen opvattingen beleeft, begrijpt en verdedigt, maakt van de gehoorzaamheid het leidmotief van zijn leven.

“Elke docent op leeftijd beweert dat hij alles weet”, aldus Otto Hahn, de Nobelprijswinnaar voor de fysica, “maar hij erkent niets”. Vaak maken wetenschappers er aanspraak op dat hun denken en hun houding onpartijdig en objectief zijn. Ze zijn er vast van overtuigd dat ze zich van de zogenaamde ketenen van het irrationeel-subjectieve bevrijd hebben, maar ze erkennen helemaal niet dat zo’n denken de samenhang van onze beleving teniet doet.

Reeds in de twintiger jaren van de vorige eeuw leverde de fysica een wezenlijke bijdrage aan een veranderd begrip van de werkelijkheid. Ze wees er daarbij op dat de waarnemer zelf en zijn subjectieve toestand een essentieel onderdeel uitmaakt van het waarnemingsproces, zoals Werner Heisenberg aan de hand van het ‘onzekerheidsprincipe’ op een indrukwekkende manier duidelijk maakte. Deze nieuwe visie, die een breuk betekende met de aannamen van de klassieke natuurwetenschappen, verruimde ons bewustzijn, dat voorheen alsmat verder begrensd, gereduceerd en – zowel letterlijk als figuurlijk – ingeperkt werd.

We moeten dus dieper ingaan op de mythes die de houding van wetenschappers doorgaans dicteren, met name als het gaat over de geesteswetenschappen: *daar* wordt het abstracte denken van de beleving gescheiden, omdat de beleving beschouwd wordt als subjectief en dus irrationeel. In onze cultuur zorgt de eigen en heel persoonlijke beleving vaak voor onbehagen, omdat de gevoelens, behoeftes en empathische waarnemingen die we als kind beleefden ons dikwijls in conflict brachten met onze ouders. Zij konden, wilden of durfden wat ons eigen was niet erkennen, want dat heeft hen ooit zelf bedreigd. Ook zij mochten in hun kindertijd niet beleven wat ze ondervonden.

Op deze zowel subtiele als onverbidde manier perkt de gehoorzaamheid ons bewustzijn in: ze schakelt ons allemaal gelijk. “We worden als originelen geboren”, zei de Engelse dichter Edward Young al in de achttiende eeuw, “maar sterven als kopieën”. De filosoof Rosenstock-Hussey diepte deze gedachte verder uit in deze bemerking:

“Hoe meer een mens de indrukken die op hem inwerken onderdrukt, hoe meer hij in zijn oriëntatie en in zijn gevolgtrekkingen afhankelijk wordt van overblijfselen en indrukken die het leven op anderen achterlaat. Wanneer hij zichzelf opdraagt enkel zijn verstand te gebruiken, onderdrukt hij een deel van de getuigenissen van de wereld, die hij zegt te bestuderen...”

Wie louter verstandelijk tewerk gaat, onderdrukt de tekenen van de wereld die hij zegt te bestuderen. Wie wil onderzoeken waarom mensen tegen hun eigen belangen strijden, waarom ze hun eigen verslaving opeisen, moet zich eerst uitzetten met zijn eigen gehoorzaamheid. Maar wanneer het eigen zelf een bron van bedreiging geworden is, kunnen we deze confrontatie niet aangaan. De sluimerende angst zet zich dan om in een streven naar veiligheid. En precies deze veiligheid wordt

ons beloofd door de gehoorzaamheid. Hoewel iemand dus progressieve politieke posities verdedigt en de gehoorzaamheid bekritiseert, kan hij toch in zijn grondhouding schatplichtig blijven aan de blinde gehoorzaamheid.

Reeds in de jaren 30 toonden de onderzoeken van het *Frankfurter Institut für Sozialforschung*, onder leiding van Theodor W. Adorno en Max Horkheimer, aan dat arbeiders in Rijnland en Westfalen, die bekend stonden als progressief, zich in de diepste kern van hun persoonlijkheid identificeerden met de autoriteit. Leo Löwenthal, die van meet af aan met het instituut samenwerkte, blik in 1990 terug op deze vaststelling:

“Toen we de resultaten (van de rondvraag) ontvingen... viel onze mond open van verbazing. Want aan de ideologische oppervlakte waren deze goede sociaal-democraten en linkse centrumstemmers allemaal uiterst liberaal en republikeins, maar op een dieper, psychologisch niveau was de meerderheid van hen heel autoritair: ze bewonderden Bismarck en de strenge opvoeding en vonden dat “de vrouw aan de haard moest staan”.”

Dat onderscheidt verinnerlijking van de latere identificatieprocessen. Ze bestaan naast elkaar, zonder dat hun onderlinge tegenstrijdigheid aan het licht komt en ze leiden tot een gespleten verhouding. Deze arbeiders hadden een kritische houding tegenover autoritaire maatschappelijke regels, maar bewonderden in hun diepste binnenste machtsfiguren als Bismarck, geloofden in de strenge opvoeding en ontkenen de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Waar komt deze gespleten verhouding vandaan? Ze komt voort uit het feit dat ouderintrojecties⁽¹⁾ heel vroeg in de ontwikkeling van het kind gevormd worden, lang vóór de ontwikkeling van de spraak en het bewuste denken. Deze introjecties zijn preverbaal, daarom zijn ze ook niet uitsluitend met behulp van rationeel denken bereikbaar. Daarenboven zijn ze met emotionele processen verbonden, die betrekking hebben op een extreem gevoel van hulpeloosheid. ➔

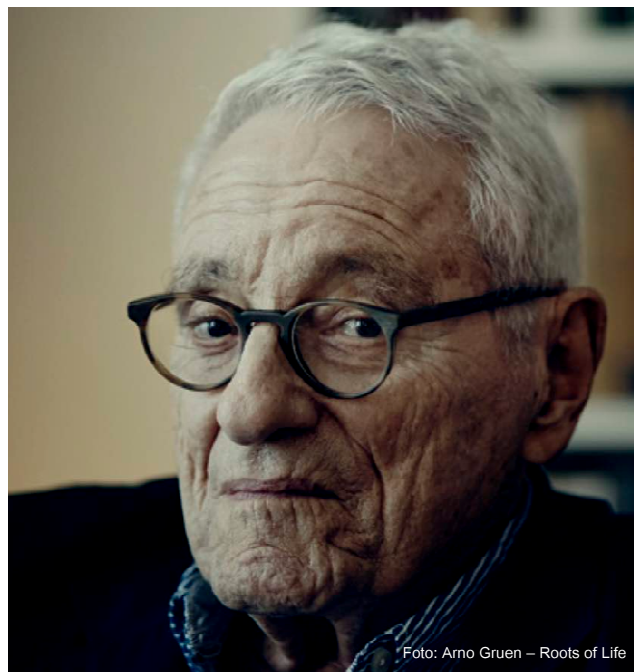

Foto: Arno Gruen – Roots of Life

De onderzoeken van Milgram (1974), Bluvol (1972), Roskam (1972) en van Dicks met Duitse krijgsgevangenen (1950), net als die van Fromm (1989) en Hofmann (2000) tonen aan dat ongeveer een derde van de mensen in onze cultuur noch kritiekloos noch gehoorzaam zijn. Dat is hoopgevend: medeleven en menselijke aandacht weerstaan niet enkel de gehoorzaamheid; ze kunnen de gehoorzaamheid ook terugdringen. Het overleven van de mens hangt af van zijn vermogen om medeleven en liefde te belichamen en niet afhankelijk te zijn of te blijven van gehoorzaamheid.

Milgram schreef: “Gehoorzaamheid is het psychologische mechanisme, waardoor het individuele handelen aan politieke doelen gekoppeld wordt”. Ze is het cement dat de mensen aan de autoriteitssystemen bindt en een grondhouding voortbrengt die de ethische beleving en het medeleven teniet doet.

Bij het experiment van Milgram bleken gehoorzame personen in zoverre aangepast dat ze zich niet verantwoordelijk voelden voor hun eigen handelingen. Om die reden werden in de geschiedenis de meest gruwelijke misdaden altijd gepleegd in naam van de gehoorzaamheid.

Als we daaraan iets willen veranderen, moeten we de maatschappelijke structuren die gehoorzaamheid beogen in vraag stellen. Een centrale rol speelt daarbij het oeververtrouwen dat zich enkel ontwikkelt wanneer de uitwisseling tot stand komt tussen enerzijds de behoeften van de zuigeling en anderzijds het vermogen van de moeder deze behoeften waar te nemen. Alleen zo kunnen kinderen zich zonder angst en schuldgevoel ontwikkelen en later loskomen van de moeder om hun autonomie te realiseren. De band tussen moeder en kind is het centrale bestanddeel van de identiteitsontwikkeling in de richting van autonomie of gehoorzaamheid.

Het onderzoek van de Engelse psychiater Dicks met Duitse krijgsgevangenen toont onmiskenbaar aan dat bij kinderen die wezenlijk aanvaard, geliefd en teder verzorgd worden, de gehoorzaamheid en haar vernietigende gevolgen niet optreden. In families waarin de machtsstructuren reeds de vroegste ontwikkeling van het kind vormgeven, wordt gehoorzaamheid de basis van de tussenmenselijke betrekkingen. Bezit en macht worden daardoor de enige werkelijkheid van de leefwereld van het kind. Ze vormen de voedingsbodem voor de politieke gevolgen: reflexmatige gehoorzaamheid, staatsonderdanigheid en bekrompen denken. Daarom is het zo moeilijk om enkel met het verstand en de ratio tegen gehoorzaamheid te strijden. Innerlijke vervreemding en vereenzelviging met de agressor ten gevolge van gehoorzaamheid dienen de mensen diepe wonden toe. Die kwetsuren kan hij echter niet waarnemen, zonder ook het gebod van de gehoorzaamheid te verbreken, dat ons opgelegd werd door de agressor om zijn bestaan te verzekeren.

Het resultaat is een cultureel gewaardeerde ‘normale’ houding, die tegelijkertijd verloochend wordt: ze bestaat uit een levenslange inspanning om het gekwetste deel van ons menszijn aan banden te leggen. Dat stuk hebben we verloren en tegenover dat stuk voelden we ons machteloos. Bijgevolg zoeken we nu in anderen het slachtoffer en bestraffen we de ander voor de pijn, die wij niet durven voelen. We maken de ander tot het slachtoffer dat wij niet durven zijn.

Arno Gruen, in *Wider den Gehorsam*, 2014.

Voetnoot:

(1) ouderintrojectie: het kind verinnerlijkt de handelingen en overtuigingen van de ouder om er zo goed mogelijk op te kunnen anticiperen. In het volwassen leven houdt deze introjectie doorgaans een daderschap ten aanzien van zichzelf en anderen in stand.

